

УДК 314.151.3-054.72(=161.2):[37.091+001.32](4)“192/193”:930.253(477)

К. В. РОМАНОВА*

**З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ТА НАУКОВИХ ОСЕРЕДКІВ ЄВРОПИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(за документами Центрального державного архіву
зарубіжної україніки)**

Досліджено діяльність навчальних закладів та наукових осередків, утворених українською еміграцією в Європі у міжвоєнний період. Основну увагу зосереджено на функціонуванні цих закладів як соціально-культурних інститутів, що дозволяли українцям за кордоном, з одного боку, формувати та зберігати національну ідентичність, а з іншого – конструювати позитивний образ нації в очах європейської спільноти.

Ключові слова: українська еміграція; національна ідентичність; Український вільний університет; Українська господарська академія; Український інститут громадознавства; Український науковий інститут у Берліні; Український науковий інститут у Варшаві.

Перша світова війна, події Української революції 1917–1921 рр. та поразка у визвольних змаганнях спричинили до відтоку українців за межі своєї батьківщини. Найактивнішу частину цієї хвилі еміграції – політичної – становили військові армії УНР та ЗУНР, урядовці республік і деякі цивільні¹. Перебуваючи за кордоном, українці прагнули зберегти своє коріння та зв'язки з Україною, заявити світові про українців як націю та підготувати національно свідому молодь, якій належало виборювати, а згодом будувати нову українську державу. Одним із шляхів реалізації цих завдань стало створення українськими політичними емігрантами низки середніх і вищих навчальних закладів, науково-дослідних інституцій та наукових товариств.

Роль і значення українських еміграційних наукових та навчальних закладів у справі виборювання незалежної України незадовго до своєї смерті сформулював Симон Петлюра, голова Директорії УНР.

* *Романова Катерина Вікторівна* – кандидат історичних наук, головний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

У першому ж числі тижневика “Тризуб” С. Петлюра під псевдонімом В. Марченко опублікував статтю “Перед широким світом”, де було визначено місію української професури. У статті, зокрема, зазначалося, що боротьба за Україну не завершилася відступом армії за межі батьківщини. На чужині українська еміграція мала виконати головні завдання: зберегти державні традиції, здобуті у боротьбі 1917–1921 рр., сформувані культурні цінності та організувати систематичну інформаційну діяльність. З огляду на ці завдання, важливе значення автором статті надавалося саме українській професурі і українським вишам та науковим осередкам. Як зазначав С. Петлюра, наука “більше як якась інша сфера... наочно демонструє нашу національну здібність до конструктивної праці і наявність за нами тих елементів державної творчості, що самі за себе промовляють і являються незаперечними доказами оправданности наших змагань в цьому напрямку”². Саме наукові кола українців-емігрантів мали заявити про Україну всьому світові – через участь у міжнародних конференціях та виданнях, співпрацю з міжнародними установами тощо.

Діяльність наукових осередків та навчальних закладів української еміграції міжвоєнного періоду не раз ставала об’єктом дослідження істориків, зокрема, С. Наріжного³, С. та В. Ульяновських⁴, О. Сухобоквої⁵, Т. Подоляки⁶, В. Потульницького⁷, О. Даниленка⁸ та інших. І оскільки загальна історія цих установ висвітлена досить повно, головна увага цієї статті зосереджуватиметься, головним чином, на їх функціонуванні як соціально-культурних інститутів, що дозволяли українцям за кордоном, з одного боку, формувати та зберігати національну ідентичність, а з іншого – конструювати позитивний образ нації, насамперед в очах європейської спільноти.

Дослідження проводилося на основі документів, які зберігаються в Центральному державному архіві зарубіжної україніки. Основний масив таких документів представлено у фонді “Колекція документів українських еміграційних організацій та установ (перша пол. ХХ ст.)” (ф. 12). Досить детальні відомості про ці заклади можна знайти також у періодичних виданнях – тижневиках “Тризуб” та “Український тиждень” (ф. 15).

Вже у першій половині 1920-х років українцями-емігрантами створюються чотири виші: Український вільний університет (УВУ), спершу заснований у Відні, Українська господарська академія (УГА) в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова та Українська студія пластичного мистецтва в Празі.

Першим із вказаних вище закладів став УВУ. Ініціаторами його створення виступили очолюваний Володимиром Кушніром віденський Союз українських журналістів і письменників, до складу якого входила академічна секція під головуванням професора Олександра Колес-

си. Ініціативу підтримали Товариство прихильників освіти, очолюване професором Станіславом Дністрянським, та Український соціологічний інститут, керівником якого був Михайло Грушевський⁹. За спогадами В. Кушніра, саме останній разом із Д. Антоновичем запропонував першу організаційну схему університету та був обраний ректором УВУ¹⁰. Проект М. Грушевського передбачав, що до читання лекцій могли запрошуватися викладачі, які не мали обов'язкової наукової кваліфікації; так само і від слухачів не вимагалось середньої освіти. Інших поглядів дотримувався О. Колесса, який вважав, що український університет має бути заснований за зразками західноєвропейських університетів із відповідними вимогами як до викладацького складу, так і до студентів¹¹. На скликаній Союзом для вирішення цього питання нараді було підтримано О. Колессу. М. Грушевський самоусунувся від подальшої участі у створенні УВУ, а ректором було обрано О. Колессу¹².

Відкриття УВУ відбулося 17 січня 1921 р. у Відні, який недовгий час виступав центром української еміграції. Журнал "Молоде життя" відгукнувся на цю подію статтею, зазначивши, що заснування навчального закладу – "перший подібний факт... в історії народніх еміграцій"¹³. Передбачалося скликати до Відня всіх українських студентів-емігрантів, які перебували в Польщі та Чехословаччині. Однак ця ідея не була зреалізована, адже більш сприятливі умови для розвитку української науки та культури склалися не в Австрії, а у Чехословаччині. Саме тут з ініціативи президента Чехословацької республіки, відомого вченого професора Т. Масарика, у 1921 р. на урядовому рівні був розроблений план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву "російської допоміжної акції". На відміну від урядів інших країн, які практикували або репатріацію, або денаціоналізацію емігрантів, уряд Чехословаччини зайняв принципово іншу позицію. План чеських урядовців вирізнявся аполітичністю та був спрямований передусім на розвиток національних науки, культури та освіти¹⁴.

Прагнучи подальшого розвитку закладу, керівництво УВУ прийняло рішення про переїзд до Чехословаччини. 23 жовтня 1921 р. університет урочисто відкрився у Празі.

У Чехословаччині УВУ взяв за основу статут Карлового університету у Празі. Згідно з постановами, лекції читалися українською мовою, але викладалися також іноземні мови: чеська, французька, англійська, німецька та класичні. Слухачі університету мали право відвідувати інші виші Чехословаччини. Спочатку навчання в УВУ було безкоштовним, пізніше, на вимогу чеських чиновників, була встановлена плата¹⁵.

Планувалося, що в університеті буде три факультети: філософський, юридичний і природничо-математичний. Але через брак коштів засновники обмежилися двома: філософським, розділеним на історико-

філологічний і природничо-математичний відділи, та права і суспільних наук¹⁶.

З самого початку УВУ мав висококваліфікований професорсько-викладацький склад. Його більшість у міжвоєнний період становили активні учасники Української революції 1917–1921 рр. Це, зокрема, Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгін, Дмитро Антонович, Степан і Роман Смаль-Стоцькі, Володимир Старосольський, Сергій Шелухин, Кость Лоський, Агенор Артимович, Андрій Яковлев та інші.

Незважаючи на підтримку з боку чехословацького уряду, матеріальне становище УВУ, крім кількох перших років його існування у Празі, було дуже складним. Двічі – в 1925 і 1934 рр. – Університет стояв на порозі закриття. Однак він виявився єдиним з українських вузів у еміграції, якому вдалося вистояти і під час економічної кризи 1930-х років, і під час Другої світової війни. Празький період його історії завершило входження в Прагу советських військ у травні 1945 р. Останній ректор А. Яковлів передав управління професору А. Волошину, який відстоював ідею залишити УВУ на території Чехословаччини. А. Яковлів з більшістю професорів покинули країну, а А. Волошин був заарештований органами НКВС. УВУ в Чехії був ліквідований, а майно частково знищено, частково розграбовано. З ініціативи історика й етнографа В. Щербаківського в 1946 р. діяльність університету було відновлено в Мюнхені, де заклад функціонує й до сьогодні.

УВУ став піонером серед українських навчальних закладів в еміграції і багато в чому сприяв виникненню та розвитку наступних українських вузів і наукових інститутів, створених у Чехословаччині та в інших країнах Європи. Як окремих факультет, в УВУ спочатку планувалося організувати Українську господарську академію. Ініціатива створення цієї української вищої технічної школи належала празькому Українському громадському комітету, очолюваному Микитою Шаповалом. З цією ідеєю М. Шаповал звернувся до управління Всеукраїнського Союзу сільськогосподарських техніків, який перебував тоді в Польщі. Члени Союзу професор-гідротехнік Іван Шовгенів, професор лісознавства Борис Іваницький та ін. розробили проект академії та забезпечили майбутній заклад професурою. Першим ректором став І. Шовгенів, а проректором (пізніше другим ректором) – Б. Іваницький.

22 квітня 1922 р. у місті Подебради, неподалік від Праги, УГА розпочала свою роботу як недержавний навчальний заклад політехнічного типу. Вона мала досить розгалужену структуру підрозділів і складалася з трьох факультетів: агрономічно-лісового, економічно-кооперативного та інженерного, які, в свою чергу, поділялися на численні кафедри¹⁷. При цьому кооперативний відділ вперше в світі був заснований саме в Подебрадській академії¹⁸. Кооперації як особливому виду соціально-економічної діяльності надавалося важливе значення: кооперативний

рух, який виник в Україні в 1860-х роках, був пов'язаний не лише зі змінами в соціально-економічній сфері: “в тогочасних політичних умовах українського народу кооперативний рух як засіб соціально-економічної самооборони став рівночасно складовим елементом його національно-визвольних прагнень, засобом господарського зміцнення й громадянського виховання широких мас у самоуправних економічних організаціях, він підготував значні кадри діячів, які відіграли видатну роль в роки української державности”¹⁹.

Плани навчання УГА склалися за зразками аналогічних західноєвропейських, насамперед чеських вузів. Крім викладання фахових дисциплін, велика увага приділялася українознавству. В планах навчання кожного факультету окремо зазначалося, що “крім прослухання предметів... та складення іспитів з них, необхідно скласти іспити, або представити відповідну посвідку, про складення іспитів з української мови та української історії”²⁰.

Як і УВУ, УГА об'єднала досить представницький викладацький склад. Серед викладачів академії були колишні члени уряду УНР: Борис Мартос, Ісаак Мазепа, Отто Ейхельман та інші.

Економічна криза в Чехословаччині кінця 1920-х років також не минула Академію. У перші роки заклад існував за рахунок дотацій чеської влади на потреби УГА та на стипендії для студентів. Але вже у 1928 р. Міністерство хліборобства, якому підпорядковувалася УГА, заборонило приймати нових слухачів і розпорядилося приступити до повільної ліквідації, яку УГА проводила до кінця 1935 р.²¹

Весь цей час колектив УГА намагався знайти альтернативні джерела фінансування, звертаючись до української громадськості за кордоном. З цією метою при академії було створено Товариство прихильників УГА, яке розпочало збирати кошти шляхом членських внесків, пожертвувань тощо. Однак воно не змогло забезпечити УГА повністю, і заклад, який за роки свого існування випустив 559 інженерів, припинив свою діяльність²².

Життя академії було вирішено продовжити шляхом впровадження методики заочного навчання. 12 листопада 1932 р. при Академії було засновано Український технічний господарський інститут заочного навчання в Подєбрадах²³, який продовжував функціонувати і після Другої світової війни, перенісши свою діяльність, як і УВУ, в Західну Німеччину, де проіснував до 2009 р.

Серед інших вищих навчальних закладів, створених українською еміграцією в Чехословаччині, були також більш вузькопрофільні установи: Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (УВПІ) та Українська студія пластичного мистецтва. Перший з них був відкритий в Празі 7 липня 1923 р. як вищий педагогічний заклад для підготовки педагогів для українських шкіл та позашкільної

освіти серед широких кіл українського населення, яке жило за межами батьківщини. Навчання в інституті було безкоштовним і проводилося українською мовою²⁴. Першим ректором інституту був призначений професор Л. Білецький, а в 1926–1930 рр. цю посаду обіймав професор В. Сімович, який був ректором і при ліквідації інституту в 1933 р. Серед педагогічного персоналу УВПІ в різні роки були А. Артимович, Д. Дорошенко, О. Ейхельман, С. Русова та інші. Інститут проіснував всього десять років, припинивши свою діяльність у зв'язку з економічною ситуацією в країні.

У тому ж 1923 р., за зразком вищих мистецьких шкіл, у Празі посталася художня студія, очолювана Д. Антоновичем, яка знайомила європейців з українським мистецтвом шляхом проведення щорічних виставок²⁵.

Досліджуючи принципи організації вищих шкіл української еміграції, варто зазначити, що українська професура прагнула організувати освітній процес за зразком європейських навчальних закладів. Це дозволяло акцентувати увагу на готовності та прагненні України стати частиною європейської спільноти.

Важливим джерелом, що дозволяє визначити, як представники української наукової еміграції визначали місію створюваних ними навчальних закладів, є відозви до українців зарубіжжя, зокрема, створені в період фінансової кризи, яка загрожувала ліквідацією вишів. Прагнувши запобігти ліквідації Академії в Подебрадах, створене при ній 1931 р. Товариство прихильників УГА в січні 1932 р. підготувало звернення до небайдужих співвітчизників-емігрантів. У ньому містилися відомості про основні досягнення Академії протягом нетривалого часу її існування, а також були сформульовані основні завдання та значущість УГА для України та українців. Автори звернення акцентували увагу на політичному значенні, яке мала Академія для репрезентації України в світі:

“Українська Господарська Академія своєю працею показала світові, що ми здатні до конструктивної праці: це перший випадок в історії, що еміграція створила високу технічну школу з трьома факультетами, з сьома фаховими відділами. З коштами дуже малими оборудовано наукові кабінети й лабораторії, зібрано велику фахову бібліотеку, колекції та збірки”²⁶.

За період історії закладу було видано більше 200 книг, які також високо оцінювало європейське суспільство. Таким чином, зазначається у зверненні, УГА змогла гідно представити українців світові, тепер – перед загрозою ліквідації – настала черга українців допомогти Академії, “виконати свій національний обов’язок, не дати можливості передчасно загинути цій такій важливій для нас установі”²⁷. Усвідомлюючи, що діяльність УГА дозволяє певним чином заявити про українців як націю, здатну до конструктивної праці, гаслом акції на підтримку закладу було обрано: “Нарід собі”.

На жаль, в умовах тодішньої кризи сума в 1 млн крон на рік, необхідних для утримання Академії, виявилася занадто великою для української еміграції, яка сама відчувала значні матеріальні труднощі.

Трьома роками пізніше з подібним зверненням до української еміграційної спільноти виступили члени правління Фонду допомоги УВУ, зокрема І. Горбачевський, С. Дністрянський, С. Шелухин. У відозві визначалася місія університету – “бути голосом поневолених рідних земель, який береже українську традицію і нагадує світові про те, що український народ живе у неволі”²⁸.

Ставлячи за мету зберегти національну ідентичність і постати в очах європейців не “деструктивною”, а творчою нацією, українська еміграція зіткнулася з необхідністю вирішити ряд проблем, які виникли в період Української революції. Головною з них був викликаний війною з більшовиками та денікінцями розкол українського суспільства і, як наслідок, української еміграції, на наддніпрянців і галичан. Причиною розколу називали політику Симона Петлюри, зокрема, Варшавську угоду 1920 р. Цей крок, на думку уряду ЗУНР, свідчив про ігнорування інтересів Західної України. В свою чергу, наддніпрянці звинувачували українців західних земель у змові з більшовиками та денікінцями²⁹.

Аналізуючи причини поразки визвольної війни 1917–1921 рр., українська еміграція дійшла висновку, що саме неконсолідованість національних сил стала основним фактором, який спричинив поразку України в боротьбі з більшовиками. Відповідно, створюючи вищі навчальні заклади за кордоном, українська професура ставила своїм завданням об’єднати майбутню еліту нації в боротьбі за незалежність України. Така місія, зокрема, була покладена на УВУ: він повинен був стати тим “культурним чинником, який би знищив те погане поняття закордонів, яке панує між наддністрянською і наддніпрянською молодіжю; хай витьворить ВУУ ті нові стежки, якими повинна піти об’єднана українська молодіж на шляху здобування волі для Українського Народу”³⁰.

Під загрозою позбавлення стипендії та навіть відрахування заборонялося вести політичні дискусії студентам УГА, в т. ч. з тими, хто симпатизував СРСР³¹. Негативні наслідки розколу усвідомлювали самі студенти, більшість яких становили колишні військовослужбовці армій УНР і ЗУНР. Так, керівництво створеного при УГА Українського академічного товариства заявляло: “Перед нами завдання культурного і матеріального характеру й всі вже мусять бути свідомі того, що політичні рахунки в нашому організаційному житті суть лише гальмують наш розвиток. Міграція окреслила нам певні кордони, охарактеризувала нас з боку національно-політичного. Кожен хто виступає з цих кордонів тим самим природно мусить кинути нашу студентську родину”³².

Однак, прагнучи вирішити проблеми, українська професура апелювала не до минулого, а до майбутнього: передбачалося, що створювані

виші, особливо в перші роки свого існування, коли очікувалося швидке повернення на батьківщину, мають готувати фахівців для України. Засновані в еміграції національні університети були свого роду моделлю вищих навчальних закладів, які, за тогочасними уявленнями українського еміграційного наукового співтовариства, були б затребувані в незалежній Україні та готували фахівців, необхідних для її розбудови. Наприклад, передбачалося, що “семестри прослухані на Вільному Українському Університеті... будуть почислені на майбутніх Державних Українських Університетах на Україні”³³. Так само й УГА виконувала функцію єдиного українського технічного вишу – “доки з її лона на рідних теренах не повстане самостійна українська політехніка”³⁴.

Прагнучи підготувати фахівців, яким у майбутньому належало піднімати Україну, звільнену від більшовицької окупації, головні зусилля викладацький склад спрямовував на створення українських університетських курсів і розробку наукової термінології³⁵. З огляду на відсутність відповідного досвіду у заснуванні та розвитку національних навчальних закладів в Україні, робота велася фактично з чистого аркуша. Завдання ускладнювалося й тим, що раніше дисципліни українознавчих кафедр, крім історії України та української літератури, не були розроблені в повному обсязі та, відповідно, ніде не викладалися. Вперше завдяки доцентам і викладачам, перш за все УВУ, були складені та частково опубліковані десятки українських університетських курсів – загальних і спеціальних, які суттєво розширили поняття українознавства. Це, зокрема, курси з української історіографії та джерелознавства, історії українського мистецтва, українського права, церкви, українського театру, етнографії, етнології та археології, історії України, української мови та літератури, філософії та педагогіки, географії України та інші³⁶.

Згодом із подібними труднощами зіткнулися викладачі спеціальних заочних курсів в УГА, які ставили основним завданням “дати систематичний комплекс знань про Україну, про сучасне й минуле Українського Народу, про його культурні скарби та підстави його добробуту”³⁷. Програма курсів складалася з таких предметів: українська мова; історія України; фізична географія України; історія української літератури; українська культура; історія громадських рухів на Україні в ХХ ст.; економічна географія України; націологія.

Для розроблення програм були запрошені професори УВУ, УГА, Педагогічного інституту: Д. Антонович, Д. Дорошенко, В. Сімович, М. Славинський, Д. Чижевський, В. Щербаківський, О. Лотоцький та інші. Перед ними було поставлено завдання показати історію України в європейському контексті³⁸. Зазначалося, що на курсах “на європейським і світовім тлі трактується Українська культура, з підкресленням її національної відрубности та того, чим вона збагатила скарбницю вселюд-

ської культури. Зокрема в курс української культури входять наступні відділи: філософія, церква, досягнення української науки, школа, книга, народній побут, театр, музика, пластичне мистецтво, матеріальна культура і т. под. [...] Окремо в курсах присвячується належне місце новочасному відродженню Українського Народу та українському національному руху до наших днів. Нарешті, курс націології показує, що український національний рух не є чимсь випадковим, але одним з варіантів новочасного національного ренесансу, що опанував не тільки цілою Європою, але в ХХ ст. перекинувся вже й на інші континенти земної кулі... Таким чином, програма курсів побудована в той спосіб, щоб дати не лише запас окремих знань, але також і зв'язати їх в одно ціле, показати в цілий зріст постать Українського Народу та його національні та культурні прямування. Всі відомості про Український Нарід та Українські землі подаватимуться в обсягу Соборної України, виходячи з погляду, що Український Нарід є один, незалежно від того, що доля розшматувала його суцільну етнографічну масу чужими державними кордонами. Як видно з програми, одним з головніших завдань курсів є поглибити національну свідомість українського громадянства, перенести цей процес національного пробудження з емоціональної сфери до царини розуму, опертого на критичних знаннях. Завданням курсів є також дати інтелектуальну зброю до рук всім тим працівникам на народній ниві, що ведуть перед у ділі національного розвитку нашого народу"³⁹.

Слухачами курсів могли стати всі бажаючі не молодше 17 років, у т. ч. й ті українці, які проживали в Америці й Австралії, а не тільки студенти УГА. Кожен міг замовити поштою необхідні підручники: оригінальні, розроблені спеціально для курсів праці, які потім залишалися у власності замовника⁴⁰. Це мало сприяти формуванню в еміграційному середовищі певного соціального прошарку, об'єднаного спільними знаннями про різні аспекти українського життя, спільною метою та спільними інструментами для її досягнення.

Не менш важлива роль відводилася репрезентації українців як самостійної нації зі своєю історією, культурою та наукою. Зокрема, для популяризації України в чехословацькому суспільстві українська професура практикувала проведення різних заходів із нагоди дат і подій, значущих як для установи, так і українців в цілому. 22 січня 1924 р. в УГА відзначали шосту річницю проголошення незалежності України⁴¹. У квітні 1937 р. в УВУ проводилися заходи на честь 70-річчя першого ректора О. Колесси. Одна з урочистих академій була організована чеською професурою, друга – самим університетом⁴². 11 березня 1939 р. Університет відзначав 125-річчя від дня народження Тараса Шевченка; до організації заходу були залучені Чеська академія наук і мистецтв, Слов'янський інститут і спеціально заснований Чесько-український

Шевченківський святковий комітет⁴³. З іншого боку, українці прагнули інтегруватися в чеське суспільство, беручи участь у державних святах, таких як День свободи Чехословаччини, що відзначався щорічно 28 жовтня. Газета “Український тиждень” від 2 листопада 1936 р повідомляла, що напередодні свята в Українському вільному університеті було проведено урочисті збори за участю представника міністерства шкіл. Також в УВУ відзначали ювілей наступника президента Томаша Масарика – Едварда Бенеша⁴⁴.

Активну роботу, метою якої було розвивати різні галузі науки та представляти Україну в світі, проводили українські наукові інститути, створені кращими силами української еміграції. 1 листопада 1925 р. у Празі на базі філії віденського Українського соціологічного інституту, заснованого ще в 1919 р. М. Грушевським, почав свою роботу Український інститут громадознавства, створений Микитою Шаповалом.

Засновники інституту, як свідчить його Статут, ставили такі завдання:

“а) Досліджувати і вияснити основні проблеми сучасного суспільства в його біо-соціальних, господарських, культурних і політичних підставах та організаційних формах, в сучасному стані і історично-генетичному розвитку. з особливою увагою на соціальний розвиток взагалі та міжнаціональних відносин зокрема.

б) Досліджувати природу і характер світових суспільних з’явищ, що мають той або інший вплив на буття України в різних моментах її політичного існування.

<...>

д) Вияснювати загальні підстави включення України в світову систему культурної, господарської і політичної взаємочинности та зближення.

е) Виховувати науково-кваліфікованих робітників в області суспільних наук шляхом вищого удосконалення в цих науках.

ж) Поширювати в українському народі результати своєї праці і взагалі соціологічні знання⁴⁵.

Таким чином, одним із ключових моментів діяльності інституту було розроблення механізмів, які дозволили б вивести Україну на світову арену в якості самостійного суб’єкта міжнародного права.

Інститут включав відділи соціології та політики, народознавства, економіки та техніки. Однак підібрати штат співробітників виявилось не просто, оскільки в основному українська наукова інтелігенція не усвідомлювала важливості соціології як науки. З кінця XIX ст. соціологічні теорії розглядалися в Україні в тісному зв’язку з суспільно-політичними проблемами, в контексті завдань утвердження державності, тому й перші українські вчені, які в тій чи іншій мірі зверталися до соціології – М. Драгоманов, О. Потебня, Б. Кістяківський та інші, – виступали в більшій мірі як громадські діячі, ніж як вчені-соціологи⁴⁶.

В інститут на наукові посади запросили вже відомих українських професорів празьких вузів. Зокрема, його співробітниками стали О. Ейхельман, С. Шелухин, Л. Білецький, С. Русова та інші.

Послідовно вирішуючи поставлені завдання, українська еміграція в Чехословаччині переносить свій досвід на ряд інших європейських держав, зокрема Польщі та Німеччини. У 1926 р. за підтримки гетьмана Павла Скоропадського створюється Український науковий інститут у Берліні. Через чотири роки з ініціативи уряду Директорії УНР у Варшаві постає Український науковий інститут. Створення обох інститутів було схвалено урядами Німеччини та Польщі відповідно, більш того, в 1934 р. перший з них отримав статус державного.

Незважаючи на те, що створювалися ці установи політичними групами, які навіть в умовах еміграційного життя перебували в стані конфронтації, мета їх створення була схожою, подібною до тих, які ставили перед собою українські виші в Чехословаччині: популяризувати українську науку в іноземному оточенні та розвивати актуальні питання, що мають практичне значення “з огляду на нинішні умови життя України”⁴⁷.

Схожість у декларуванні місій пояснюється просто, оскільки, наприклад, серед учених берлінського інституту було чимало української професури з чеських вузів: академіки І. Горбачевський та Ст. Смаль-Стоцький, професори О. Колесса, Д. Антонович, В. Щербаківський, Л. Білецький, Д. Чижевський та інші. Його першим директором став колишній міністр гетьманської Української Держави, професор УВУ та УВПІ Дмитро Дорошенко. Головним завданням очолюваного ним закладу він вважав підготовку молодих вчених, видання наукових праць і дослідницьку діяльність, що, в т. ч., мало сприяти розвитку української науки і культури в структурі загальноєвропейських наукових досягнень⁴⁸. Інститут не замикався на українському науковому співтоваристві, запрошуючи виступати з лекціями німецьких вчених, які цікавилися Україною. Так, професор А. Пенк робив доповідь на тему: “Україна, країна степів і лісів”, професор Ф. фон Ріхтгофен – “Прародина слов’ян”, Г. Шпехт – “Європа відкриває українця” й “Ідея звільнення в українській поезії”⁴⁹.

Науковий інститут у Варшаві, згідно зі Статутом, в число основних своїх завдань включав такі: дослідження історії України, економічного та культурного життя українців; підготовка науковців із проблем українознавства. Значну увагу працівники інституту приділяли читанню лекцій українською та польською мовами у вищих школах та інших наукових установах Польщі; введенню курсів з української мови не тільки у Варшаві, а й по всій країні⁵⁰. Під керівництвом наукових співробітників інституту – директора О. Лотоцького, професорів Р. Смаль-Стоцького, Б. Лепкого та інших – проводилися наукові семінари з різних аспектів

українознавства. Із доповідями в інституті виступали й українські вчені, які проживали в інших країнах Європи: Б. Іваницький, О. Шульгин, Д. Антонович, Д. Дорошенко та інші, а також польські професори – Л. Василевський, М. Гандельсман⁵¹. Інформуючи європейців про Україну, викладачі інституту відвідували з лекціями Вільно, Софію, Гельсінкі, співпрацювали з іноземними науковими установами⁵².

При Інституті працювали різні комісії та семінари: комісія з перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, економічний семінар, правничка комісія, комісія дослідження історії українського руху тощо⁵³. Історично-літературною комісією на чолі з Р. Смаль-Стоцьким 1934 р. було започатковано перше повне видання творів Тараса Шевченка. До комісії увійшли найкращі вчені української еміграції: Л. Білецький, Д. Дорошенко, Є. Маланюк, Д. Чижевський та інші. Згідно з задумом О. Лотоцького, видання мало складатися з 16 томів. Цій справі українська еміграція надавала особливого значення, зокрема, редакція “Тризуба” наголошувала на актуальності цієї ініціативи, закликаючи українців за кордоном підтримати її⁵⁴.

Консолідуючим фактором і водночас інструментом для привертання уваги спільноти, у тому числі європейської, до становища України під більшовицькою окупацією, виступали резолюції – як реакція української наукової інтелігенції на події, що відбувалися на Батьківщині. Зокрема, у 1929 р. лекторський склад УГА виступив із протестом проти масових арештів в Україні. Йдеться про процес над членами Спілки визволення України, на якому в антирадянській діяльності були звинувачені історик літератури С. Єфремов, лідер української автокефальної церкви В. Чехівський, професор історії Й. Гермайзе й інші представники української інтелігенції – в минулому активні учасники Української революції. Автори резолюції, серед яких були О. Ейхельман, Б. Іваницький, Б. Мартос, Ф. Щербина, О. Бочковський, І. Мазепа та багато інших, розуміли справжню сутність цього судового процесу: “Мета цього процесу ясна: з одного боку пляновий погром української інтелігенції, цього мозку кожної нації, з другого – відвернення уваги українських народніх мас від започаткованого Москвою нового наступу проти економічної автономії радянської України в напрямку повної ліквідації її державности”⁵⁵.

Резолюція ставила мету привернути увагу світової громадськості до червоного терору на українських землях і захистити національну культуру.

У тому ж 1929 р., коли в УССР у результаті провальної політики советського уряду почався голод – прелюдія Голодомору в Україні 1930-х років, українські науковці, що входили до Українського академічного комітету, зокрема Д. Антонович, С. Русова, В. Сімович, А. Яковлів, провели збори, за підсумками яких було створено комітет

допомоги голодуючим України та підготовлено відозву до співвітчизників за кордоном: “Перебуваючи на чужині, не забуваймо про нарід України, про його голодних дітей, які простягають руки до всього світа й благають помочі”⁵⁶.

Незважаючи на досить коротку історію більшої кількості українських наукових і навчальних інституцій за кордоном, їх діяльність, безумовно, стала яскравим явищем української культури та науки. Перебуваючи поза межами батьківщини, українці зробили значний внесок у розвиток вітчизняної наукової традиції. Вони виконали ті основні завдання, які були покладені на них у цих непростих умовах: розвинули, а здебільшого й започаткували основні напрями україністики, ознайомили світ із феноменом українства, вивели українську науку на світовий рівень. І, найголовніше, науковці-емігранти довели, що українці як нація здатні до конструктивної праці, вони розбудували наукову галузь, яка є однією з найважливіших передумов існування цивілізованої держави.

¹ Троцинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. Київ, 1999. С. 32.

² ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 4-4зв.

³ Наріжний С. Українська еміграція. Прага, 1942. 372 с.

⁴ Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами//Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Пам'ятки історичної думки України. Київ, 1993. С. 477–498. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm> (дата звернення 16. 02. 2017).

⁵ Сухобокова О. Український робітничий університет у Празі (1927–1931). URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Piufsp/2007_17/19.pdf (дата звернення 16. 02. 2017).

⁶ Подоляка Т. А. Діяльність Зенона Кузелі в Українському Науковому Інституті в Берліні (1926–1945)//Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 1. С. 34. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29603/06-Podolyaka.pdf?sequence=1> (дата звернення 18. 02. 2017).

⁷ Потульніцький В. А. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939)//Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. Київ, 1999. С. 363–364. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_1999_3-4_25 (дата звернення 19. 02. 2017).

⁸ Даниленко О. Українські науково-освітні центри в Чехо-Словаччині як форма самоорганізації еміграції (1920-ті рр.)//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. № 1(114). Київ, 2013. С. 19–20.

⁹ ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 35.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 116.

¹² Там само. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 35.

- ¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10 зв.
- ¹⁴ *Ульяновська С., Ульяновський В.* Зазнач. твір.
- ¹⁵ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 121–122.
- ¹⁶ ЦДАЗУ. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 21; Ф. 15. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 116.
- ¹⁷ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 36.
- ¹⁸ Українська Господарська Академія. Прага, Подєбради, 1931.
- ¹⁹ *Голубничий В.* Кооперація//Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж–Нью-Йорк, 1959. Т. 3. С. 1124–1127.
- ²⁰ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 23.
- ²¹ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 139.
- ²² Там само. С. 141.
- ²³ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 4.
- ²⁴ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 172–174.
- ²⁵ Там само. С. 190–192.
- ²⁶ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. Спр. 74. Арк. 1–1зв.
- ²⁹ Див., напр.: *Голубко В.* Варшавський договір 1920 року між Українською Народною Республікою і Польщею та його перспективи в оцінках польської громадськості Галичини//Воєнна історія. 2010. № 2. URL: http://warhistory.ukrlife.org/2_10_3.html (дата звернення 23. 02. 2017). *Косик В.* Зовнішня політика Симона Петлюри//Симон Петлюра: збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Мюнхен; Париж, 1980. Ч. 32. С. 27–46.
- ³⁰ ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10зв.
- ³¹ *Уткін О. І.* Українська господарська академія в Чехословаччині: створення та діяльність // Історія науки і біографістика. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_title_2015_1_17 (дата звернення 15. 02. 2017).
- ³² ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 5.
- ³³ Там само. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10зв.
- ³⁴ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 1.
- ³⁵ Там само. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10зв.; *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 127–128.
- ³⁶ *Наріжний С.* Зазнач. твір. С. 127–128.
- ³⁷ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 53зв.
- ³⁸ Там само. Арк. 55.
- ³⁹ Там само. Арк. 54–55.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 7зв.
- ⁴² Там само. Ф. 15. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 33–34.
- ⁴³ Там само. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 10.
- ⁴⁴ Там само. Арк. 39–39зв.
- ⁴⁵ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 33.
- ⁴⁶ *Шостак І. В.* Внесок Михайла Грушевського у становлення української соціологічної науки//Наукові записки. Історичні науки. Вип. 8. Острог, 2007. С. 200–220.
- ⁴⁷ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.
- ⁴⁸ *Подолька Т. А.* Зазнач. твір. С. 34.
- ⁴⁹ ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

- ⁵⁰ Там само. Спр. 4. Арк. 3–3зв.
⁵¹ *Потульницький В. А.* Знач. твір. С. 363–364.
⁵² ЦДАЗУ. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11а.
⁵³ Там само. Арк. 6–8зв.
⁵⁴ Там само. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 146.
⁵⁵ Там само. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 29.
⁵⁶ Там само. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1.

The activity of universities and research centers established by Ukrainian emigration in Europe in the interwar period is researched. The main focus is on the functioning of these centers as social and cultural institutions that allow Ukrainians abroad, on the one hand, to form and maintain national identity, on the other – to construct a positive image of the nation in the eyes of the European community.

Key words: Ukrainian emigration; national identity; Ukrainian Free University; Ukrainian economic academy; Ukrainian Sociological Institute; Ukrainian Scientific Institute in Berlin; Ukrainian Scientific Institute in Warsaw.